

Sosyal Bilimlerde Gerçekçi-İlişkisel Bir Yaklaşımın Anahatları

Ebru Deniz Ozan

1. Giriş

Bir bilim felsefesi olan gerçekçiliğin birçok kolu vardır ve bu kolların birbirinden tümüyle farklı olmadığı kabul edilirse de bu kollar, bilimsel, eleştirel gibi farklı sıfatlarla tanımlanmaktadır. Burada bu kollardan, genellikle Roy Bhaskarın çalışmalarıyla tanımlanan eleştirel gerçekçilik ve Bhaskarın çalışmalarından daha geniş bir çerçevede tanımlanan, ancak bir ölçüde eleştirel gerçekçilikle temel ortaklıkları olan içsel ilişkiler felsefesi ele alınacak. Bu iki akım arasında dikkate değer farklılıkların olduğu açıksa da, her ikisinin belirli bir Marksist bakış açısına sahip olmaları ve sosyal bilimler felsefesi temelinde birçok kavramı paylaşmaları birlikte düşünülebileceklerini göstermektedir. Bu iki yaklaşımın birlikte düşünülmesi, ilişkisel, tarihsel ve bütüncül (*total*) bir toplumsal gerçeklik kavramsallaştırması için gerekli kavramsal araçları suna-

caktır. Gerçekçi-ilişkisel terimi de, bu ortak özelliği vurgulayan bir terim olarak kullanılacak. Gerçekçi-ilişkisel yaklaşım, gerek gerçeklik tanımı, gerek bilgi kavrayışı ve nedensellik tanımı ile pozitivist anlayışa ciddi bir eleştiri getirirken, post-modern ve post-yapısalcı düşünceyle özdeşleşmiş relativizme de bir alternatif oluşturması bakımından önemlidir. Daha somut düzeyde, ilişkisel, tarihsel ve bütüncül bir bakış açısı sunan gerçekçi-ilişkisel yaklaşım, toplumsal gerçekliğe dair kurulan ikilikleri (*dualities*) ya da ayrımları anlamak ve aşmak için gerekli olan kuramsal çerçeveyi sağlaması açısından önemlidir.

Yazıda öncelikle eleştirel gerçekçilik ve içsel ilişkiler felsefesinin ontolojik ve epistemolojik öncülleri ele alınacak. Nedensellik ve bilgi kavrayışlarına ek olarak, soyutlama, geridönüm (*retroduction*) gibi kavramları ve yaklaşımların Marksizmle ve tarihsellikle olan ilişkileri tartışılacak. Gerçekçi-ilişkisel yak-

laşımın temel yöntemsel öncüllerini ortaya koymak için daha çok eleştirel gerçekçi literatürden yararlanılırken, tarihsellik ve Marksizm gibi konularda içsel ilişkiler felsefesi kaynak oluşturacak.

2. Eleştirel Gerçekçilik

Daha önce belirtildiği gibi, eleştirel gerçekçilik pozitivist ve relativist anlayışlara yöntembilimsel bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Eleştirel gerçekçiliğin hem görgülcülüğe hem de idealizme bir karşı çıkışı olduğu da ileri sürülebilir. 1980'lerde özellikle coğrafya ve sosyal bilimler alanında yaygınlaşan (Pratt, 1994:112) bu yaklaşımın en önemli temsilcisi Roy Bhaskar'dır. Eleştirel gerçekçiler Bhaskar'ın öncü fikirlerini temel almış ve geliştirmişlerdir. Eleştirel gerçekçiliğin bir diğer önemli temsilcisi Andrew Sayer, yaklaşımın temel öncüllerini şöyle sıralar;

1. Bizim ona dair bilgimizden bağımsız bir dünya mevcuttur.
2. Böyle bir dünyaya ilişkin bilgimiz yanlışlanabilir ve kuram-yüklüdür (theory-laden). Doğruluk ve yanlışlık kavramları bilgi ve bilgi nesnesi arasındaki ilişki hakkında tutarlı bir kavrayış sunmada yetersizdir.
3. Dünyada zorunluluk mevcuttur; doğal ya da sosyal nesnel zorunlu olarak nedensel güçlere ya da eyleme yollarına ve tikel duyarlılıklara (particular susceptibilities) sahiptirler.
4. Yalnızca olaylardan değil, bu olayları ortaya çıkarma gücü ve yetisine sahip nesne ve yapılardan oluşan dünya farklılaşmış ve tabakalaşmıştır. Bu yapılar, düzenli olaylar zincirine neden olmadıkları durumda da var olabilirler. (1992:5-6)

Bu noktaları daha ayrıntılı ele almak için, eleştirel gerçekçiliğin epistemolojik ve ontolojik öncüllerine daha yakından bakmak gerekecek.

Eleştirel gerçekçilik, algımız ve gözlemimiz dışında bir gerçeklik olduğunu kabul eder. Gerçeklik, ilişkilerin nesnel maddi yapısından oluşur. Bu yapı doğrudan gözlemlenir değildir. Gözlemlendiğimiz şeyler aslında altında yatan maddi ilişkiler yapısı ile açıklanmalıdır (Ashworth vd. 1990:21). Toplumsal gerçeklik birbiriyle örtüşen üç düzey ya da alanla tanımlanır: görgül, fiili ve gerçek alanlar. Görgül düzey deneyimler ve gözlenebilir olaylara karşılık gelir. Fiili düzey, gözlemlenir, gözlenemesin olayları kapsar. Gerçek düzey ise, diğer iki düzeyi kapsayan, olayları ortaya çıkarma gücü ve yetisine sahip yapılar, süreçler, mekanizmalara denk

düşer (1990:5). A. Sayer bu yapıları içsel olarak ilişkili nesnelere ve pratikler olarak tanımlar. Örneğin, mal sahibi ve kiracı arasındaki ilişkinin kendisi özel mülkiyeti, rantı, artığın üretimini önceden var sayar. Bunların tümü bir yapı oluşturur (1992:92). Bhaskar ise yapı ve mekanizmaları eş anlamlı gibi kullansa da, mekanizmaların, yapılanmış şeyleri belli bir şekilde eylemeye yöneltten nedensel güçleri karşılayacak şekilde kullanılmasının daha yerinde olduğunu söyler. Aile, ulus-devlet yapıyı örneklerken, pazar mekanizma için bir örnektir (Bhaskar, 1989:170).

Sosyal ve doğal gerçekliği gerçek kendilikler ve onların ilişkileri oluşturur. Sosyal gerçeklik, 'içinde her bir sosyal olayın (episode), sosyal aktörlerin meydana getirdiği bilişsel kaynakların ürünü olduğu; sosyal düzenlemelerin maddi ancak gözlenemeyen ilişkiler yapılarının ürünü olduğu' (Blakie, 1993:98), toplumsal olarak kurulan bir dünyadır. Eleştirel gerçekçiliğin gerçekliği böyle tanımlaması, ontolojisinin, pozitivist ontolojiden farklılığını gösterir. Pozitivist anlayışta gerçeklik, birbirinden ayrı, atomistik ve gözlenebilir olaylardan oluşurken, eleştirel gerçekçiliğin gerçeklik tanımı ilişkileri, nedensel güçlere sahip gözlenemeyen mekanizmaları, süreçleri kapsar. Pozitivizmin yalnızca gözlenen ve deneyimlenen kendilikleri gerçek, dolayısıyla bilimin konusu olarak kabul etmesi (Ashworth, 1990:94) ve gözlenemeyen görüngülerin varlığını reddedi, gerçekliği gözlenebilir ve ampirik olarak test edilebilir görüngülere indirilmesi demektir. Pozitivizmin, gözlenemeyen kendilikleri, mekanizmaları, yapıları ve nedensel güçleri gözardı eden yetersiz, sınırlı gerçeklik kavrayışı karşısında, eleştirel gerçekliğin gözlenebilir/gözlenemeyen görüngüleri, mekanizmaları, yapı ve süreçleri kapsayan gerçeklik anlayışının, gerçekliğin çok daha kapsamlı bir şekilde açıklanması ve anlaşılmasını olanaklı kılacağı açıktır. Eleştirel gerçekçiliğin gerçeklik tanımı, onu, algı, bilgi, söylemsel pratik ve yorumdan bağımsız bir gerçekliğin varlığını reddeden relativist, yorumcu yaklaşımlardan da ayırmaktadır. En temelde, eleştirel gerçekçilik, algı ve yorumdan bağımsız maddi bir gerçekliğin varlığını kabul eder.

2.1. Eleştirel Gerçekçilik ve Bilgi

Eleştirel gerçekçiliğin epistemolojik yaklaşımı, bilgi ve gerçekliği pozitivist, öznelci ve yapısalcı yaklaşımlardan farklı bir şekilde ilişkilendirir. Öncelikle bilgimiz dışında, bilgiden bağımsız bir gerçekliğin varlığını kabul eder. Bhaskar, gerçekliğin bilgi ile belirlenmesine karşı çıkar (Pratt, 1994:114). Yani reddettiği, 'bilinen şeyin kesin ve deneyimlenir olduğu; deneyimlenir ve kesin olanın bilinebilir' olduğudur (Bhaskar, 1989:124).

Eleştirel gerçekçilik, bilginin yanlışlanabilir ve kuram-bağımlı olduğunu, yanlışlık ve doğruluk kavramlarının bilgi ve bilgi nesnesi arasındaki ilişki hakkında tutarlı bir kavrayış sunmada yetersiz olduğunu ileri sürerek, evrensel doğrunun ya da yanlışlanabilirliğin bilgi için bir kriter olduğu ve bilginin kuramsal olarak yansız (*theory-neutral*) kabul edildiği pozitivist yaklaşımdan farklılaşır. Bilgi, ne pozitivistlerin savunduğu gibi kuramsal olarak yansızdır, ne de yapısalcıların kabul ettiği gibi kuram tarafından belirlenir (*theory-determined*); bilgi kuram-yüklüdür (*theory-laden*). Bu anlamda, kuramsal olarak yansız bir bilimi gerektiren doğruluk ve nesnellik kriterlerinden bahsetmek olanaklı değildir. Eleştirel gerçekçilik, bilginin ve gözlemin kuram-yüklü olduğunu ileri sürerek, yalnızca kuramın sağladığı kavramsal kaynaklar aracılığıyla dünyanın anlaşılabilirliğini kabul eder, ancak bu kavramsal kaynakların dünyanın kendi yapılarını belirlediği görüşüne karşı dururlar (A. Sayer, 1992:83). Pratik olarak yeterli olup olmama temelinde, maddi dünya hakkında bu kavramsal kaynaklardan, yani kuramdan bir anlamda bağımsız yargılara varılabileceğini savunurlar. Bilgi ve gözlem kavramsal sistem içinde üretilse de, bu anlamda kuram yüklüyse de, bilginin pratik olarak yeterli olup olmadığı kriteri, bu kavramsal sistemin ya da kuramın bilgiyi belirlediği düşüncesini geçersizleştirir. A. Sayer, doğruluk kavramı yerine pratik yeterlilik kavramını önerir (1992:69). Pratik olarak yeterli olabilmek için bilgi, dünya ve eylemlerimizin sonuçları hakkında beklentiler üretmelidir. Bilginin pratik olarak yeterliliği, nesne ya da sosyal görüngülerin zorunlu ya da olumsal olarak ilişkilendiği bağlama göre farklılık gösterir ve bu sebeple, mutlak değildir. Bilgi kriteri olarak pratik yeterlilik, bilimin ya da bilgi üretiminin toplumsal bir pratik olduğu görüşü ile bağlantılıdır. Bilgiyi geliştirmek için, dilsel, kavramsal, kültürel ve maddi ham madde ve araçlara gereksinim vardır. Bilgi, insan dışında sahip olunan bir şey ya da insan beyinde tamamlanmış bir biçim değildir. İnsanlar düşünmeyi ve eylemeyi öğrendikleri toplumdan bağımsız bilgi geliştiremezler. Dolayısıyla, bilgi, insan pratiğinden ayrı düşünülemez. A.Sayer, yalnızca gözleyebileceğimiz şeylerle ilgili değil, aynı zamanda ne yapabileceğimiz ve nasıl yapabileceğimizle ilgili kavramlar geliştirir ve kullanırız der:

Bilgiyi, dünyayı temsil etmeye ya da yansıtmaya çalışan bir fotoğraf gibi düşünmekten kaçınmak akılcıca olacaktır. Daha iyi bir benzetme, dünyada bir şeyler yapmamız ve olaylarla başa çıkmamız için araçlar sağlayacak harita, reçete ya da bir tür elkitabı olabilir. (A.Sayer, 1992:59)

Diğer bir deyişle, bilgi yalnızca dünyanın bir temsili değildir, dünyada birşeyler yapmanın aracıdır.

2.2.Eleştirel Gerçekçilik ve Nedensellik

Eleştirel gerçekçiliğin nedensellik kavramsallaştırması, pozitivist, atomistik nedensellik anlayışına karşı bir kavramsallaştırma değildir. Pozitivistler, yasaları deneyimsel nesnelere olarak görülen, atomistik olaylar arasında sabit bağlantılar olarak tanımlayan Humecu nedensel yasa kuramını kabul ederler. Pozitivizmin, nedenselliği iki bağımsız olay arasındaki sabit ve düzenli bağlantı olarak tanımlamasına karşın, gerçekçilik bu tür bir nedensellik açıklamasını reddeder ve dünyanın, deneyimsel görüngülere neden olan karmaşık mekanizmalardan ve yapılardan oluştuğunu ileri sürer.

Gerçekçi anlayışta, nedensellik, nedensel güçler, maruz kalışlar (*liabilities*), daha genel anlamda eyleme yolları ve mekanizmalarla ilgilidir. Bu nedensel güç ya da eğilimler, tek bir nesne ya da bireyde değil, toplumsal ilişkilerde ve yapılarda bulunur. Örneğin, birey olarak bir öğretmenin sahip olduğu güç, yalnızca karakterine indirgenemez, öğrenciler, iş arkadaşları ve amirleriyle ilişkilerinden ortaya çıkar (A.Sayer, 1992:105). Bir nesnenin nedenselliği, sahip olduğu güç, kendi içinde değil, yer aldığı ilişkiler ağı içinde tanımlanır.

Eleştirel gerçekçiliğin nedensellik kavrayışını pozitivist nedensellikten ayıran özellik mekanistik bir nedensel ilişki kavrayışına karşı duruşudur: 'Nedensellik iddiası birbirinden ayrı şeyler ya da olaylar arasındaki düzenlilik hakkında değil, bir nesnenin neye benzediği, ne yapabileceği ya da herhangi özel bir durumda ne yapacağı ile ilgilidir' (Sayer, 1992:105). Bu görüşü şöyle formüle etmek yanlış olmaz: C, Eye neden olur ancak C nin Eye neden olmadığı durumlarda da, bu ikisi arasında -ki ilişki kalıbından bağımsız olarak nesnelere nedensel güç ve eğilimler atfedilebilir (105). Bu, nedensel güçlerin ve eğilimlerin gerçekleşmesinin ve ortaya çıkmasının bağlı olduğu koşullarla ilgili birşeydir. Koşullar burada, kendi nedensel güç ve eğilimlere sahip nesnelere ve onların diğer nesnelere ilişkilerine karşılık gelmektedir. Örneğin, bir kişinin çalışması, onun için iş olup olmamasına bağlıdır.

Bir nesne ile nedensel gücü zorunlu olarak ilişkili olsa da, bu nedensel gücün gerçekleşmesi olumsaldır. Bir güç, ortaya çıktığında da, nedensel mekanizmaların etkisi yine diğer nesnelere nedensel güçlerine ve diğer nesnelere ilişkilerine bağlıdır. Diğer bir deyişle, nedensel

güç ve mekanizmalarla, bunların etkileri arasında sürekli, değişmez bağlantılar tanımlamak doğru değildir: 'Nedensel güçler ya da mekanizmalarla, bunların etkileri arasındaki ilişki sabit değil, olumsaldır.' (A. Sayer, 1992:107)

Tüm bunlar ışığında, eleştirel gerçekçiliğin süreçleri ve değişimi üreten, yaratan, ortaya çıkaran, nesne ve ilişkilere ait nedensel güçleri temel alan nedensellik kavrayışının, nedenselliği iki olay arasındaki evrensel sabit bağlantılar olarak görmekten uzak olduğu açıktır. Nesnenin ve ilişkilerin nedensel güçlerinin ve bunların ortaya çıkışının, diğer nesne ve ilişkilerin nedensel güçleriyle ilişkili olması, nedenselliğin, toplumsal gerçekliğin bir bütün olarak algılanması temelinde kavramlaştırıldığını gösterir.

2.3. Eleştirel Gerçekçilik ve Soyutlama

Eleştirel gerçekçi yöntemin temel kavramlarından olan soyutlama, eleştirel gerçekçiliğin toplumsal gerçekliği içsel/zorunlu ve dışsal/olumsal ilişkilerden oluşan bir bütünlük içinde algılayışı ile doğrudan ilişkilidir.

Soyutlama, çeşitli öge ve güçlerin kombinasyonu ile oluşan somut nesnelerin bir tek yönünün ya da bir bölümünün düşünce düzeyinde yalıtılmasıdır (A.Sayer, 1992:87). Toplumsal ilişkinin karmaşıklığı nedeniyle, somut nesnelere oluşturan güç ve süreçler kombinasyonunu anlamak için bir ilişkiyi ya da ögeyi soyutlamak gerekir, bu güç, öge ya da süreçler gerçeklikte ayrı, yalıtılmış olarak var olamazlar bile. Somut bir nesnenin soyutlanmış yönlerini inceleyerek, nesnelerin somutluklarını ve karmaşıklıklarını anlamaya yarayacak kavramlar oluşturmak için soyutlamaları birleştirmek mümkündür. (87) Diğer bir deyişle, her bir soyutlama, gerçeklikte somut nesnenin bir boyutudur ve bu soyutlamaların araştırılması ve kombinasyonu somut olguları anlamaya yardım edecektir.

Soyutlamanın daha iyi anlaşılabilmesi için, eleştirel gerçekliğin toplumsal gerçekliği kuran içsel/zorunlu ve dışsal/olumsal ilişkiler ayrımına bakmak gerekir. Dışsal/olumsal bir ilişki içinde, her nesne birbirinden bağımsız var olabilir, bir diğeri olmadan herhangi özel bir ilişki içinde yer almaları mümkündür (kapitalizm-patriyarki ilişkisi gibi). İçsel/zorunlu bir ilişkide ise, nesne diğer nesneyle olan ilişkisine bağlıdır, birinin varlığı zorunlu olarak öbürünün varlığını gerekli kılar (sermaye-emek, köle-efendi ilişkisi gibi) (Sayer, 1981:9).

Bhaskar bazı ilişkilerin içsel, bazılarının dışsal olduğunu farketmenin önemli olduğunu söyler. Bhaskara göre, doğaya ait bazı ilişkiler içsel, çoğu toplumsal ilişki içsel değildir. Bir ilişkinin tarihsel bir zamanda zorunlu/içsel bir ilişki olup olmadığı, ilke olarak açık bir sorudur. (Bhaskar, 1989:42). Diğer taraftan, Jessop, dışsal/olumsal ilişkilere daha çok vurgu yapar. Jessopa göre heterojen toplumsal ilişkilerin kesin çizgileri, görece birliği ve ayırdedici dinamikleri daima olumsal ilişkiler içinde ve onlar aracılığıyla kurulur. Makro-toplumsal gelişmelerin büyük bölümü anarşik ve plansızdır. (Jessop, 1990:103). Bu toplumsal gelişmenin olumsal zorunluluğunu işaret eder. Toplumsal ilişkilerde olumsalılığı vurgulayan bu yaklaşımlar yanında, eleştirel gerçekçilik içinde A. Sayer kuramların en güçlü iddialarını soyut düzeyde, içsel/zorunlu ilişkiler hakkında yaptıklarını ileri sürer. Soyutlama içsel ilişkili nesne ve pratikler kümesi olarak tanımlanan yapıların tanımlanması için önemlidir (A. Sayer, 1981:9). Bu anlamda, soyutlama daha çok içsel/zorunlu ilişkilerle ilgilidir ve toplumsal gerçeklikteki bu ilişkileri farketmeyi, tanımlamayı amaçlar.

2.4. Eleştirel Gerçekçilik ve Marksizm

Eleştirel gerçekçilik ve içsel ilişkiler felsefesinden yola çıkarak, bütüncül, ilişkisel ve tarihsel bir toplumsal gerçeklik kavramsallaştırmasının ana hatlarını netleştirecek nokta bu yaklaşımların Marksizm ile ilişkileridir. Bu nokta, hem iki yaklaşımın bir ölçüde birbirinden farklılaştığı, hem de yukarıda tanımlanan türden bir gerçeklik kavrayışı için bu yaklaşımların sağladığı olanakları açığa çıkardığı için önem taşımaktadır.

Eleştirel gerçekçiler Marx'ın yapıtlarına büyük ölçüde borçlu olduklarını ileri sürerler. Eleştirel gerçekçiliğin bir ölçüde, Marksizmi ve eleştirel gerçekçi kuramsal ve yöntemsel çerçeveyi birleştirme çabası içinde olduğu söylenebilir. Marx'ın da benzer bir biçimde bilimi, altta yatan yapıları anlamak için kavramları soyutlama süreci olarak gördüğü savunulur (bkz. Roberts, 1999:22). Soyutlama yöntemi, eleştirel gerçekçilerin Marx'ı izlediklerini ileri sürdükleri temel alanlardandır. Eleştirel gerçekçiler Marx'ın geridönüm yöntemini kullandığını ve örtük biçimde gerçekçi nedensellik kuramıyla çalıştığını ileri sürerler (bkz. Roberts, 1999:34). Marx, altta yatan yapılar bağlamında açıklayıcı olacak, toplumsal yaşamın görünen ve gözlenebilir yönlerini ele alır. Bu yönlerin, herbir yapının merkezindeki nedensel mekanizmaların keşfi ile

anlaşılabileceği, Marx'ın da, bu nedensel mekanizmaların doğasını analiz ederek Humecü bir olmayan nedensel ilişkiler görüşüne sahip olduğu, bu anlamda pozitivist bilimi ve genel yasalar aramayı ve buna ilişkin açıklama modelini reddettiği ileri sürülür. Öte yandan, Marx toplumsal formasyonun nesnel biliminin mümkün olduğuna inanır. O, hem bir doğalcı hem de gerçekçidir (Keat ve Urry, 1975:96).

Eleştirel gerçekçilik ve Marx arasındaki ilişkiyi bu şekilde kuran argümanların birtakım eleştirilere maruz kaldığını belirtmek gerekir. Örneğin, John Roberts eleştirel gerçekçilerin Marx'ın bu yönetsel projesini yanlış yorumladığını ve kuram ile pratiği birleştirmeyi gözardı ettiğini ileri sürer. Eleştirel gerçekçiliğin soyutlama, geridönüm ve nedensellik açıklamalarında tarihsellik dışı bazı öğeler bulur ve Marx'ın yöntemini, tarihsel materyalizmi bunlardan ayırır (Roberts, 1999). Marksist olmayan ancak eleştirel gerçekçiliği yöntem olarak benimseyenlerin yanısıra, Jonathan Joseph gibi eleştirel gerçekçiliği, Marksizmin özünü koruyarak, bazı Marksist yaklaşımlara eleştirel yaklaşabilecek, Marksizme, Marksizmin güçlenmesine yardım edecek zemin hazırlayıcı bir felsefe olarak görenler de vardır (Joseph, 2001). Görüldüğü gibi, Marksizm ile eleştirel gerçekçilik arasındaki ilişkinin niteliği tartışmalıdır.

3. İçsel İlişkiler Felsefesi

Eleştirel gerçekçiliğin Marksizmle olan ilişkisine oranla, Marx'ın yöntemi ve yazdıkları ile temellendirilen ve içsel ilişkiler felsefesi olarak tanımlanan yaklaşımın Marksizm ile ilişkisi çok daha açıktır. İçsel ilişkiler felsefesi, eleştirel gerçekçiliğin yukarıda sıralanan soyutlama, nedensellik, içsel/dışsal ilişkiler, geridönüm gibi bir çok kavramını paylaşır (Ollman, 1993; D. Sayer, 1987). Ancak, toplumsal görüngüler arasındaki içsel ilişkilere daha fazla vurgu yapar. Marksizm ile özdeşleştirilen geleneksel altyapı/üstyapı modelini de eleştirir, ancak temel derdi dışsal ilişkiler felsefesini eleştirmektir. Bu yaklaşımın temel öncülleri hakkında bilgi, onların Marksizmi ve Marx'ın yöntemini ele alışlarından edinilebilir.

Onlara göre Marx, toplumsal gerçekliği, kesin olarak çizilmiş, birbirinden ayrı, birbirini etkileyen birimlerden oluşmuş olarak görmemiştir, yani gerçekliğe atomistik bir bakış açısıyla bakmamıştır. Marx, daha çok, gerçekliği, içinde her bir öğenin diğeriyle ilişkisi temelinde tanımlanabildiği ve var olduğu içsel ilişkilerin karmaşık bir ağı olarak gör-

müştür. (D. Sayer, 1987:19). İçsel ilişkiler felsefesine göre, sermaye, emek, ücret gibi herhangi bir toplumsal görüngü kendinde tanımlanmaz. Bunlar birbirlerinden bağımsız, birbirlerini dışsal olarak etkileyen özerk tikellikler olarak düşünülemez. D. Sayer: 'belirleyen ve belirlenen görüngülerin mantıksal olarak birbirinden ayrı; zorunlu değil, olumsal olarak ilişkili' olduklarını ileri sürer (1987:22). Belirlenim ilişkisi, mantıksal olarak birbirinden bağımsız, olumsal olarak ilişkili görüngüler için sözkonusudur. Diğer bir deyişle, içsel olarak tanımlanan görüngüler arasındaki ilişkiler belirlenim ilişkisi olamazlar. İçsel ilişkiler felsefesi Marksizme bu perpektiften yaklaşır ve altyapı/üstyapı, ekonomi/diğer, devlet/sermaye, devlet/sınıf, devlet/sivil toplum gibi kavram çiftlerinin, dışsal olarak ilişkilendirilmiş ikilikler biçiminde algılanmasını eleştirir. Birbirinden ayrı, kendi içinde bir bütün olarak tanımlanan iki görüngü arasındaki belirlenim ilişkisini reddeder. Çünkü bu görüngüler, toplumsal üretim ilişkilerinin belli bir tarihsel uğrak ve mekanda aldığı biçimlerdir ve bu anlamda da toplumsal üretim ilişkilerine içseldirler. Görüngülerin, birbirlerinden ayrı görünmeleri ya da aralarında bir belirlenim ilişkisi gözlenmesi tarihin belli bir uğrağında toplumsal ilişkilerin aldığı biçimlerle ilgilidir. Yani, toplumsal üretim ilişkilerinin aldığı biçimler olan bu görüngüler, birbirinden ayrı, diğer toplumsal ilişkilerden soyutlanmış gözükabilir. Ancak bu ya soyutlama düzeyinde mümkündür ya da bir görüntüdür. Gerçekte, içinde buldukları ve biçimi oldukları toplumsal üretim ilişkilerinden ayrılamazlar ve bu nedenle de birbirlerinden ontolojik olarak ayrı düşünülemezler. Tarihdışı, sabit değişmez ikilikler olarak tanımlanan görüngüler arasındaki belirlenimcilik ve indirgemeciliğe karşı duruşları, bu yaklaşımı bütüncül, ilişkisel ve tarihsel bir gerçeklik kavrayışının merkezine koyar.

3.1. İçsel İlişkiler Felsefesi, Soyutlama, Geridönüm

Ollman, Marx'ın soyutlamanın rolü kavramsallaştırmasına gönderme yaparak, soyutlamanın rolünün, gerçeklik hakkında düşünmenin onu parçalara ayırmakla başladığı gerçeğinin farkedilmesi olduğunu söyler (Ollman, 1993:24). Ollman'a göre Marx, bu sürecin bir bölümünü ya da anını belirli bir amaç için soyutladığının ve böldüğü bu gerçekliğe ait parçaları görece özerkmiş gibi algılamakla birlikte, bunların soyutlamanın sonucu olduğunun farkındadır (1993:31). Soyutlama sürecinin bilincinde olmanın ve soyutlama sürecini böyle tanımlamanın, ilişkisel ve bütüncül bir gerçeklik anlayışını gerektirdiği açıktır. Soyutlama sonucu elde edilen kavramlar ya da birimler, görece özerk görünseler de top-

lumsal gerçeklikteki karmaşık ilişkileriyle tanımlanan somut nesnelere bir boyutudurlar. Bu, gerçekliğin, birbirinden ayrı, özerk parçalardan, birimlerden oluştuğu fikrine karşı bir duruştur. Birbirinden ayrı, yalıtılmış görünen görüngülerin soyutlama sürecinin sonucu olduğu gözönüne alınmalıdır.

Öte yandan, soyutlamanın gerçeklikle doğrudan ilişkili olduğunu vurgulamak gerekir. Diğer bir ifadeyle, düşünce ile soyutlamanın; gerçek ile somutun eşitlenmesi doğru değildir (A.Sayer, 1992:88). Soyutlamadan elde edilen kavramlar gerçeğe tekabül ederler; ancak gerçekliğin yalnızca bir parçasıdır. Bu anlamda birbirinden ayrı, yalıtılmış gibi görünen görüngülerin, bir amaç için gerçeklikten yapılan soyutlamalar olduğu ve gerçekliğin bir yönünü yansıttığı ileri sürülebilir.

İçsel ilişkiler felsefesi içinde Marx'ın geridönüm yöntemini kullandığı, yönteminin geridönüm olduğu ileri sürülür. Corrigan vd. ye göre Marx analizine soyut, evrensel kategorilerden değil, gerçek, somut kategorilerden başlamıştır (1978:25). Marx *Kapital* de 'kavramlardan başlıyorum ... Çağdaş toplumda, emek ürününün temsil edildiği en basit toplumsal biçimden, metadan başlıyorum. Öncelikle, görüldüğü biçimi inceliyorum' (aktaran Corrigan vd., 1978:26) demektedir.

Geridönümü daha yöntembilimsel terimlerle tanımlamak için Ollman ve D. Sayer in Marx'ın yöntemi üzerine analizlerini birleştirmek yerinde olacak: Marx'ın eleştirisi hayali ya da gerçek-somuttan yani görüngülerin verili dünyasından, dünyanın kendini bize sunduğu biçimden başlar; soyuta yani bu formları ifade eden zorunlu ilişkiler kavramları ya da gerçekliği aracılıklarıyla bütünü düşündüğümüz zihinsel parçalara ayıran zihinsel aktivite olarak tanımlanabilen soyuta; oradan da, düşünce yoluyla somutun üretilmesi ya da yeniden yapılandırılmış, o an kavranmış, zihinde var olan bütün olarak tanımlanabilecek düşünce somuta doğru hareket eder. (D. Sayer, 1987:131; Ollman, 1993:24)

Bu yöntemle Marx, var olan görgül biçimleri, bu biçimleri açıklayan kurucu, zorunlu ilişkilerine ayırır. Böylece, bu ilişkilerin gerçekte neyi işaret ettiğinin tarihsel açıklamasına ulaşır. Meta, üretim gibi, belirli bir toplumsal ilişki içinde görgül olarak var olan gerçek-somuttan başlar. Daha sonra, bu görgül biçimleri açıklayabilecek zorunlu, içsel ilişkileri bulmaya çalışır. Bu ilişkiler, birbirinden ayrı görüngüler ve nesnelere arasındaki düzenliliklerle ilgili değil, daha önce de belirtildiği gibi, 'bir nesnenin neye benzediği, ne yapabileceği ya da her hangi tikel durumda ne yapacağı ile' ilgilidir (A.Sayer, 1992:105). Görüngülerin içinde bulunduğu zorunlu ilişkileri bulmak ve bu anlamda görüngülerin birer ilişki

olarak algılanması, yine gerçek-somuta ancak bu kez görüngülerin 'bir çok belirleyenin ve ilişkinin zengin bütünlüğü' (Sayer, 1987:135) olarak tanımlandığı düşünce-somuta doğru ilerlemenin yolunu açacaktır.

Marx'ın yönteminin, yani geridönümün böyle tanımlanması, varolan görüngü ya da ilişki kavramsallaştırmalarını anlamaya hizmet edeceği, görüntülerin ötesine giderek, herhangi bir görüngünün, ilişkinin yeni, farklı, alternatif bir kavranışının yolunu açacağı için önemlidir. Gerçeklikte toplumsal bütünlük içinde karmaşık ilişkiler içinde yer alan toplumsal görüngüleri incelemek için, bu görüngüleri gerçekte birbirlerinden ayırmaları da düşünce düzeyinde soyutlamak, yalıtılmak gerekir. Bazen, bu görün-güler ya da ilişki çiftleri tüm bu toplumsal ilişkilerden gerçekte yalıtılmış, ayrı olarak görünür, burjuva toplumlarına özgü devlet-sivil toplum ayrımı gibi. Ancak, bu görüntü, dünyanın kendini bize sunduğu biçim, gerçek-somut ya da hayali somuttur, bu da çözümlemenin başlangıç noktası oluşturur. Çözümleme, buradan soyuta, daha sonra da yeniden yapılandırılmış ve anlaşılabilir bütüne ulaşacaktır. Yani görüntülerin ardındaki mekanizmalar, tarihsel süreçler, ilişkiler, nedensel güçler açığa çıktığından, gerçeklik karmaşıklığı ve bütünlüğü içinde kavranacaktır.

3.2.İçsel İlişkiler Felsefesi, Tarihsellik ve Marx

İçsel ilişkiler felsefesinin Marx'ın tarihsel materyalizmi üzerinden yaptığı tarihsellik vurgusu, ilişkisel ve bütüncül bir gerçeklik kavrayışını tamamlayan ve bunlarla ilişkili bir vurgudur. Bu vurgu, birbirinden, toplumsal ilişkilerden ayrı tanımlanmış, öyle görünen ikiliklerin gerçekte toplumsal ilişkiler ağının bir parçası olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. İçsel ilişkiler felsefesinin Marx'ın tarihsel materyalizm kavramlarını, üretici güçler, üretim ilişkileri ve üstyapı kavramlarını ele alışı bu noktayı açabilir. D. Sayer'in, Marx'ın bu kavramları tümüyle maddi kategoriler olarak tanımlamadığını ileri sürmesi başlangıç noktası olabilir.

Marx, üretici güçleri ya da üretimi ikili bir ilişkili olarak, hem maddi hem sosyal olarak tanımlar. Arazi, araçlar, hammadde, makine gibi maddi şeyler toplumsal bir özellik kazanırlarsa üretici güç olabilirler. Aynı şekilde, iş bölümü, bilimsel bilgi gibi toplumsal görüngüler de, fiili üretim süreçleri içerisinde maddileşmeden üretici güç olamazlar. (D. Sayer, 1991:26). Üretimin maddi ve toplumsal boyutunun Marx'ın düşüncesinde içsel/zorunlu olarak ilişkili olduğu açıktır.

Geleneksel Marksist anlayış içerisinde, Marx'ın insan ilişkilerini, altyapıya ve üstyapıya dahil olmak üzere ikiye ayırdığını ve üretim ilişkilerinin

yalnızca altyapıya ait olduğunu ileri sürenlere karşı, Marx'ın üretim ilişkilerini, verili bir üretim tarzının sebep olduğu toplumsal ilişkiler olarak tanımladığını ileri sürer (Sayer, 1991:75). Buna göre, üretim ilişkileri yalnızca insanlar ve şeyler arasındaki ilişkiler değil, onların belirli bir tarzda olmasını sağlayan insanlar arasındaki ilişkilere de. Üretim ilişkileri yalnızca ekonomik yapıya ait değildir, üstyapısal olarak tanımlanan ilişkileri de kapsar. Marx'ın üretim ilişkilerini tümüyle ekonomik terimlerle tanımlamadığı açıktır. Marx ekonomiyi birbirinden ayrı güçlerin oluşturduğu bir ağ olarak değil, bir toplumsal ilişkiler bütünü olarak görür. Wood'un belirttiği gibi, Marx'ın burjuva siyasal iktisadına ilişkin radikal buluşu, üretim tarzını ve ekonomik yasaları toplumsal faktör bağlamında tanımlamasıdır: Marx için, toplumun ekonomik yapısı, daha kapsamlı bir toplumsal ilişkiler bütünüdür (Wood, 1995:24). Bu ilişkiler üretimin ve dolayısıyla mülkiyetin tikel biçimlerini meydana getiren ilişkilerdir (D. Sayer, 1987:77).

Marx'ın tarihsel materyalizmin önemli kavramlarından üstyapıya ilişkin söylediklerinin analizi de, içsel ilişkiler felsefesinin temelinde toplumsal bütünlüğe yaptığı vurguyu ortaya çıkaracaktır. D. Sayer, Marx'ın üstyapıyı görüngüsel biçimler kümesi ve içinde maddi ilişkiler bütünü'nün oluşturduğu yapının bilince çıktığı düşünsel biçim olarak tanımladığını, bu nedenle, gerçekliğin ayrılabilir bir alanı olmadığını ileri sürer (1987:77). Sayer'e göre Marx kavramlara, fikirlere, bilincin tüm ürünlerine ayrı bir varlık atfetmeyi eleştirir, maddi ve düşünselin ayrılacağı düşüncesini reddeder.

Marx, devletin, hukukun, dinin ya da siyasetin üretim ve toplumsal ilişkilerden tarihinden bağımsız, kendilerine ait bir tarihi olduğunu reddeder. Marx toplumsal görüngülerin insanların maddi ilişkilerinden bağımsız bir varlıkları olamayacağını vurgular; bilinç gibi, tüm bunlar kendi başlarına var olamazlar ve onları böyle algulamak onları şeyleştirme olur (D. Sayer, 1987: 89-90). Dolayısıyla, Marx maddi ve düşünsel arasında, altyapı-üstyapı arasında içsel bir ilişki olduğunu vurgulamış, toplumsal görüngüleri bu anlamda toplumsal ilişkiler olarak tanımlamıştır.

Toplumsal görüngülere ve ilişkilere bakarken, bunların tarihselliğini vurgulamak, bu görüngülerin ve ilişkilerin toplumsal ilişkiler içindeki yerinin tanımlanmasını ve böylece bu ilişkilerin görünen biçimlerinin ardındaki mekanizmaları, yani toplumsal ilişkileri görmeyi mümkün kılacaktır. Altyapı-üstyapı metaforu bu anlamda bu noktayı açan bir örnek olabilir. İçsel ilişkiler felsefesine dahil olanların yanısıra, birçok

Marxist kuramcı ekonomik alanının, insanların hukuki, siyasi ve ahlaki ilişkilerden belirgin ayrımının, yalnızca kapitalizme özgü olduğunu ileri sürer. Kapitalizm içerisinde tüm toplumsal ilişkiler bireylere dışsal olarak görünür; bireylerin tüm toplumsal bağlantıları, ürünlerin değişimi aracılığıyla olduğundan, ekonomi ilk kez ayrı bir alan olarak algılanmaya başlanmıştır (D. Sayer, 1991:60-64). Gerstenberger, kapitalizmin ya da burjuva toplumunun yapısal önkoşulunun ekonominin politikadan ayrılması olduğunu söyler. Bu ayrımın gerçekleşmediği koşullar altında kapitalist sömürü biçimi baskın olamaz (1992:170). Bu çerçevede, yaşamın alanlarını kapatan ve ayıran altyapı-üstyapı metaforu, burjuva ideolojisinin mistifikasyonlarını yeniden üreten bir şeydir. Kapitalizm içerisinde, toplumsal üretim ilişkileri birbirinden bağımsız ekonomik alan ve ekonomik olmayan alanlar biçiminde kendilerini gösterirler (Marsden, 1992:360). Sorun, Marksizm içinde dahi, bu görünümün sorgulanmadan gerçeklik olarak kabul edilmesidir. İki alan arasında görünen ve gerçekte kapitalist topluma özgü olan bu ayrım, doğal kabul edilir, verili olarak algılanır ve tarihsel, mekansal özellikler gözardı edilmiş olur. Bu ayrı görünümlerin sorgusuz kabulü, toplumsal ve tarihsel ilişkiler bütününden soyutlanmış insan, ekonomi, devlet vb. kavramlarıyla burjuva ideolojisinin yeniden üretilmesine katkıda bulunmuş olur. Ekonomi, siyaset, devlet gibi kavramların şeyleştirilmesine ve mistifikasyonuna karşı, bu görüngülerin ve dolayısıyla içinde buldukları toplumsal ilişkilerin tarihsel analizinin yapılması zorunludur. Marx'ın mülkiyet tanımı bu düşüncenin somutlandığı bir örnek oluşturabilir:

Her bir tarihsel dönemde, mülkiyet farklı biçimde ve tamamen farklı toplumsal ilişkiler altında gelişmiştir. Dolayısıyla burjuva mülkiyetini tanımlamak, burjuva üretiminin tüm toplumsal ilişkilerini ortaya sermekten başka birşey değildir. Bağımsız bir ilişki, ayrı bir kategori, soyut ve ebedi düşünce olarak mülkiyeti tanımlamaya çalışmak, ancak metafiziğin ya da hukuk biliminin bir yanılması olabilir (aktaran Sayer, 1987:21).

Bu, Marx'ın "(...) toplumsal ilişkilerin soyut düşünsel ifadeleri" olarak tanımladığı diğer kavramsal kategoriler için de geçerlidir. Marx kategorilerin ifade ettikleri ilişkilerden daha kalıcı olmadıklarını, tarihsel ve geçici ürünler olduğunu ileri sürer (Sayer, 1987:126)

Tüm bu noktalar gözönüne alındığında, devlet, toplum, ekonomi, sınıf, altyapı-üstyapı gibi toplumsal görüngüler arasında ontolojik bir ayrım olduğunu kabul etmek mümkün görünmemektedir. Bu görüngüler ve kategoriler, ancak ait oldukları toplumsal ilişkiler içinde tanımlanabilir.

Dolayısıyla aynı toplumsal üretim ilişkilerine ait, içsel ilişkili görüngüler gerçekte birbirleriyle dışsal ilişkili olamaz ve bu anlamda aralarında da belirleyen-belirlenen ilişkisi kurulamaz. Bonefeld, toplumsal görüngüleri, onları kuran toplumsal ilişkilerin varolma biçimleri olarak tanımlar. Örneğin, ekonomi ve siyaset, birbirinden ayrı görünseler de, aynı sürecin uğraklarıdır (1992:99). Bu anlamda, ekonomi, siyaset ya da diğer toplumsal görüngüler arasında ontolojik bir ayırım tanımlamak anlamsızdır.

4. Sonuç: Yöntemden Siyasete

İçsel ilişkiler felsefesi kuramcılarının Marx'ın yöntemini inceleyerek, toplumsal gerçeğin bütünselliğini ve ilişkiselliğini vurgulamaları, toplumsal gerçeğin ve görüngülerin tarihsel kavramsallaştırmasını geliştirme çabaları, dönüşüm sözcüğünde düğümlenmektedir. Marx'ın yöntemi, konu edindiği toplumsal görüngülerin tarihselliklerini ortaya koyduğunu, tarihsel bir analize dayanmaktadır. Bu yöntem ile Marx, incelediği toplumsal görüngülerin, kendileri de tarihsel ürünler olan toplumsal ilişkilere bağlı olduğunu göstermektedir. Bir görüngünün kökenini araştırmak, incelemek, gerçekte, 'toplumun belirli bir tarihsel formasyonuna ait olan ve şeylerde kendini gösteren ve bu şeylere (görüngülere) belirli bir toplumsal karakter veren, belirli bir toplumsal üretim ilişkisinin' (Corrigan vd. 1978:30) kökenini araştırmaktır. Toplumsal görüngülerin ve aralarındaki ilişkilerin tarihsel olduğunu göstermek, aynı zamanda onların değişebileceğini göstermektir. Görüngüleri, toplumsal ilişkilerin tarihin bir durağında aldığı biçimler olarak görmek onların doğal, tarihdışı ve ebedi kategoriler olarak kavramlaştırılmasını önleyecektir. Siyasi olarak bu, yeni bir ekonomik-politik oluşumun, yeni bir toplum oluşumunun olanaklılığının vurgulanmasıdır.

Bu görüngülerin biçimlerinin toplumsal üretim ilişkileri bağlamında tarihselliğinin, dolayısıyla dönüşüme açık oluşlarının vurgulanması, içsel ilişkiler felsefesini, bu biçimleri tarihdışı, doğal kategoriler olarak gören ve burjuva toplumuna ya da herhangi bir tarihsel-toplumsal üretim ilişkiler bütününe özgü biçimleri (ekonomi-siyaset ayrımı, devlet-sivil toplum ayrımı vs.) sorgusuz genelleştiren, Marksist olmayan yaklaşımlardan ya da belirli Marksist perspektiflerden ayırır.

Gerçekçi-ilişkisel yaklaşımın toplumsal dönüşümün olanaklılığını vurgulayan siyasi boyutuna ek olarak, siyasi anlamda bize sunduğu bir sonucu daha vardır: Kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin çelişkileri her ne

kadar esasen ekonomik alanda kendilerini gösterecekler ve ekonomi bu çelişkilerin billurlaştığı alan olarak görünse de, toplumsal üretim ilişkilerinde bir dönüşümü hedef alan herhangi bir proje, içsel olarak aynı toplumsal üretim ilişkilerinin biçimi olan bu görüngülerin tümünde, yani toplumsal yaşamın her alanında bir dönüşümü hedeflemelidir.

Kaynakça

- Ashworth, C. vd (1990) *The Structure of Social Theory*, Londra: Macmillan.
- Bhaskar, R. (1989) *The Possibility of Naturalism*, New York: Harvester.
- Blaikie, N. (1993) *Approaches to Social Inquiry*, New York: Harvester.
- Bonefeld, W. (1992) "Social Constitution and The Form of The Capitalist State", Bonefeld vd. (der) *Open Marxism* içinde, cilt:1, Londra: Pluto.
- Corrigan, P. vd (1978) "Remarks on Historical Materialism", Corrigan, P. vd *Socialist Construction and Marxist Theory* içinde, Londra: Macmillan.
- Gerstenberger, H. (1992) "The Bourgeois State Form Revisited", Bonefeld vd. (der) *Open Marxism* içinde, cilt:1, Londra: Pluto.
- Jessop, B. (1990) *State Theory: Putting Capitalist States In Their Place*, Cambridge: Polity.
- Joseph, J. (2001) "Eleştirel Gerçekçiliğin Marksizme Faydalı Olabileceği Beş Nokta", *Praksis*, 1, 149-170.
- Keat, R ve J. Urry (1975) *Social Theory as Science*, Londra: Routledge&Kegan Paul.
- Marsden, R. (1992) "The State", *Journal of Historical Sociology*, 5:3.
- Ollman, B. (1993) *Dialectical Investigations*, New York: Routledge.
- Pratt, A. (1994) "Eleştirel Realizm ve Bilimsel Araştırmalarda Pratik Anlamları", *Toplum ve Bilim*, 64-65, 112-128.
- Roberts, J. M.(1999) "Marxism and Critical Realism: The Same, Similar, or Just Plain Different," *Capital &Class*, 68, 21-49.
- Sayer, A. (1981) "Abstraction: A Realist Interpretation", *Radical Philosophy*, 28, 6-15.
- Sayer, A. (1992) *Method in Social Science: A Realist Approach*, Londra: Routledge.

Sayer, D. (1987) *The Violence of Abstraction: The Analytical Foundations of Historical Materialism*, Cambridge: Basil Blackwell.

Sayer, D. (1991) *Capitalism And Modernity: An Excursus On Marx And Weber*, Londra: Routledge.

Wood, E. M. (1995) *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism*, Cambridge: CUP